

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખશો ?

- પ્રસ્તાવના
- 9.1 નાણાકીય બજારનો ખ્યાલ
- 9.2 નાણાં બજાર
 - 9.2.1 અર્થ અને ખ્યાલ
 - 9.2.2 લાક્ષણિકતાઓ
- 9.3 સંગઠિત નાણાં બજાર અને અસંગઠિત નાણાં બજાર
 - (A) સંગઠિત નાણાં બજાર
 - (B) અસંગઠિત નાણાં બજાર
- 9.4 નાણાં બજારનાં સાધનો
 - 9.4.1 ટ્રેઝરી બિલ
 - 9.4.2 કોમર્શિયલ પેપર
 - 9.4.3 થાપણનું પ્રમાણપત્ર
 - 9.4.4 કોમર્શિયલ બિલ
 - 9.4.5 કોલ/નોટિસ મની
- 9.5 મૂડી બજાર
 - 9.5.1 મૂડી બજારનો અર્થ
 - 9.5.2 લાક્ષણિકતા
- 9.6 પ્રાથમિક મૂડી બજાર
 - 9.6.1 અર્થ
 - 9.6.2 લાક્ષણિકતાઓ
- 9.7 ગૌણબજાર/શેરબજાર
 - 9.7.1 અર્થ અને સમજૂતી
 - 9.7.2 લાક્ષણિકતાઓ
 - 9.7.3 કાર્યો
- 9.8 ડિમેટ ખાતાનો ખ્યાલ
- 9.9 ડિપોઝીટરી
 - 9.9.1 અર્થ અને સમજૂતી
 - 9.9.2 નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝીટરી લિમિટેડ
 - 9.9.3 સેન્ટ્રલ ડિપોઝીટરી સર્વિસિસ (ઈન્ડિયા) લિમિટેડ
 - 9.9.4 ડિપોઝીટરી સંસ્થાઓ
- 9.10 જામીનગીરીની ખરીદ-વેચાણની પ્રક્રિયા
- 9.11 સેબી (SEBI)
 - 9.11.1 હેતુઓ
 - 9.11.2 કાર્યો

પ્રસ્તાવના (Introduction)

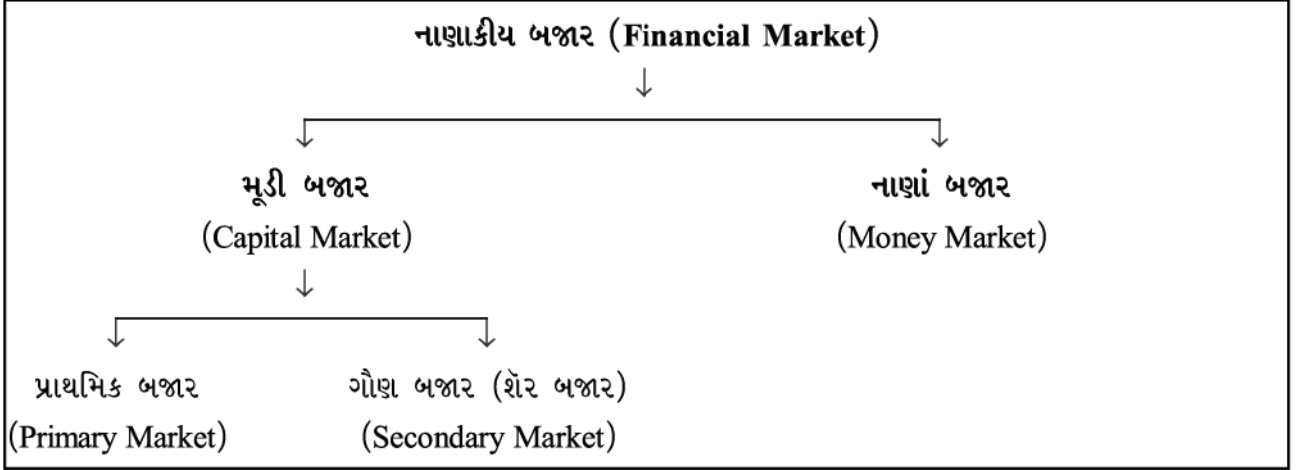
ભારતના નાણાકીય માળખાને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. ઔપચારિક કે સંગઠિત નાણાકીય (Formal or Organised) માળખું અને બિનસંગઠિત (Unorganised) નાણાકીય માળખું. સંગઠિત નાણાકીય માળખામાં નાણાકીય બજાર (Financial Market) એ મહત્વનું ઘટક છે. ઔપચારિક નાણાકીય માળખું મુખ્યત્વે ચાર ઘટકોનું બનેલું છે. (1) નાણાકીય સંસ્થાઓ (2) નાણાકીય સાધનો (3) નાણાકીય સેવાઓ અને (4) નાણાકીય બજાર. નાણાકીય બજારમાં મૂડીબજાર અને નાણાં બજારનો સમાવેશ થાય છે. મૂડી બજારએ એવું સંગઠિત બજાર છે કે જે સમાજની બચતોને ઔદ્યોગિક સાહસો માટે મૂડી સ્વરૂપે ભંડોળ પૂરું પાડે છે જેથી મૂડી બજારએ ઔદ્યોગિક સાહસો માટે લાંબાગાળાની મૂડી ભંડોળનું પ્રાપ્તિસ્થાન છે મૂડી બજાર દેશના આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે. નાણાં બજાર ટૂંકાગાળાના સાધનો દ્વારા જેવાં કે ટ્રેઝરીબિલ, કોમર્શિયલ પેપર દ્વારા મૂડીની જરૂરિયાતને સંતોષે છે.

9.1 નાણાકીય બજારનો ખ્યાલ (Concept of Financial Market)

નાણાકીય બજારમાં મુખ્યત્વે મૂડીબજાર અને નાણાં બજારનો સમાવેશ થાય છે. નાણાકીય બજારએ નાણાકીય માળખાનું મહત્વનું ઘટક છે કે જ્યાં વિશાળ પ્રમાણમાં સોદાઓ થાય છે. નાણાકીય બજારના વલણો પારખીને રોકાણકારો સ્વયં રીતે નિર્ણય લઈ શકે છે કે તેમની બચતોનું ક્યારે અને ક્યાં રોકાણ કરવું. નાણાકીય બજારમાં ભાગ લેનારાઓમાં (1) વિવિધ પ્રકારની જામીનગીરીઓ બહાર પાડનારા એટલે કે ઉછીના નાણાં મેળવનારા (2) જામીનગીરીઓ ખરીદનારા એટલે કે ધિરાણ કરનારા અને (3) નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ એટલે કે નાણાકીય સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાકીય બજારને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે : (1) મૂડીબજાર અને (2) નાણાં બજાર. મૂડીબજાર એ લાંબાગાળાની જામીનગીરીઓનું બજાર છે. દા.ત., શેર, ડિબેન્યર, બોન્ડ વગેરે. જ્યારે નાણાં બજારએ ટૂંકાગાળાની જામીનગીરીઓનું બજાર છે. દા.ત. ટ્રેઝરી બિલ, કોમર્શિયલ પેપર વગેરે. મૂડીબજારને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે : (1) પ્રાથમિક બજાર અને (2) ગૌણબજાર. ગૌણ બજારમાં શેર બજારનો

સમાવેશ થાય છે. પ્રાથમિક મૂડી બજાર બહાર પાડવામાં આવતી નવી જમીનગીરીઓનું બજાર છે. જ્યારે ગૌણ એટલે કે શેર બજાર જેમાં આ અગાઉ બહાર પાડવામાં આવેલી તેવી હયાત જમીનગીરીઓના સોદા થાય છે.



9.2 નાણાં બજાર (Money Market)

9.2.1 અર્થ અને ખ્યાલ (Meaning and Concept) : નાણાં બજાર એ ટૂંકા ગાળા માટેનાં સાધનો (અસ્ક્યામતો)નું બજાર છે. નાણાંની નજીકની અવેજી ધરાવતી નાણાકીય અસ્ક્યામતો કે સાધનોનું બજાર એટલે નાણાં બજાર.

નાણાં બજારમાં ઊંચી તરલતાનો ગુણ ધરાવતી નાણાકીય અસ્ક્યામતોનો વેપાર થાય છે. ટૂંકા ગાળા માટે નાણાં ઉછીનાં મેળવવાનું અને નાણાંના ધિરાણનું બજાર છે. એક વર્ષ કે તેથી ઓછા સમય માટે પાકતી મુદત ધરાવતી જમીનગીરીઓનું બજાર છે.

નાણાં બજારમાં બે પક્ષકારો હોય છે, એક તો નાણાંનું ધિરાણ કરનારાઓ અને બીજા નાણાં ઉછીના મેળવનારાઓ. નાણાં ધીરનારાઓમાં મુખ્યત્વે રિઝર્વ બેન્ક, વેપારી બેન્કો, સહકારી બેન્કો, શરાફો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે ઉછીનાં નાણાં મેળવનારા ખેડૂતો, વેપારીઓ, રાજ્ય સરકારો, કેન્દ્ર સરકાર વગેરે છે.

નાણાં બજાર એ શેર બજાર જેવું કોઈ ભૌતિક સ્થળ નથી, પરંતુ નાણાંનો વેપાર કે લેવડ-દેવડ કરતી વિવિધ સંસ્થાઓનો સમૂહ છે.

નાણાં બજારની ટૂંકી અને સરળ વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી શકાય :

નાણાં બજારની વ્યાખ્યા : ટૂંકા ગાળાની નાણાકીય મિલકતો કે જે ઊંચી તરલતા સાથે નાણાંની નજીકની અવેજી ધરાવે છે તેના વ્યવહારોનું બજાર એટલે નાણાં બજાર.

9.2.2 લાક્ષણિકતાઓ (Characterstics) :

- (1) નાણાં બજારને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે : સંગઠિત નાણાં બજાર અને અસંગઠિત નાણાં બજાર.
- (2) ટૂંકા ગાળાની મિલકતો કે સાધનોનું બજાર છે જેની પાકતી મુદત એક વર્ષ કે તેથી ઓછી હોય છે.
- (3) નાણાં બજારમાં ભાગ લેનારાઓની શાખ-પાત્રતા મહત્વની હોય છે.
- (4) નાણાં બજાર એ કોઈ ચોક્કસ ભૌતિક સ્થળ નથી, પરંતુ વિવિધ સંસ્થાઓનું સામૂહિક માળખું છે. જેમ કે રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા, વેપારી બેન્કો, મ્યુચ્યુઅલ ફંડની સંસ્થાઓ, વીમા કંપનીઓ વગેરે.
- (5) ઝડપથી રોકડમાં રૂપાંતર થાય તેવા નાણાકીય સાધનોનું બજાર છે. દા. ત., ટ્રેઝરી બિલ, કોલ મની.
- (6) આર્થિક અને ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે નાણાં બજારની પેટા શાખાઓ પણ વિકસી છે. જેમ કે, કોલ મની માર્કેટ, બોન્ડ માર્કેટ, ટ્રેઝરી બિલ માર્કેટ.
- (7) મોટા ભાગનાં નાણાકીય સાધનો દેવાનાં સાધનો છે. અન્ય નાણાકીય સાધનોની સરખામણીમાં વધુ સલામત હોવાથી જોખમનું તત્વ ઓછું છે.
- (8) નાણાં બજારની સફળતા અને કામગીરીનો આધાર બેન્કિંગ પદ્ધતિ અને નાણાકીય સંસ્થાઓની કામગીરી ઉપર રહેલો છે.

9.3 સંગઠિત નાણાં બજાર અને અસંગઠિત નાણાં બજાર (Organised Money Market and Unorganised Money Market)

ભારતના નાણાં બજારને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય :

(A) સંગઠિત નાણાં બજાર (B) અસંગઠિત નાણાં બજાર.

(A) સંગઠિત નાણાં બજાર (Organised Money Market) : ઔપચારિક નાણાં બજાર હોવાથી રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા, વેપારી બેન્કો, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વગેરેનું બનેલું છે. ભારતમાં સંગઠિત નાણાં બજારનું નિયંત્રણ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા થાય છે.

નાણાં બજારમાં પુરતી તરલતા જાળવવા માટે રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા વ્યાજના દરમાં જરૂરિયાત અનુસાર ફેરફાર કરે છે. સંગઠિત નાણાં બજારમાં ટ્રેઝરી બિલ, સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝીટ, કોલ મની જેવાં નાણાકીય સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. સંગઠિત નાણાં બજાર પદ્ધતિસર રીતે સંકલિત થયેલું છે અને રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા નિયંત્રણ થાય છે.

(B) અસંગઠિત નાણાં બજાર (Unorganised Money Market) : અસંગઠિત નાણાં બજાર અનૌપચારિક હોવાથી તેના ઉપર કોઈ કેન્દ્રિય સંસ્થાનું નિયંત્રણ હોતું નથી. પ્રવૃત્તિઓ પણ કોઈ ધારા-ધોરણ વગર ચાલતી હોય છે. આ નાણાં બજાર નાણાં ધીરનાર, જમીનદારો, વસ્તુઓ ગીરો રાખી નાણાં ધિરનાર, દેશી બેંકરો, શ્રોફ વગેરેનું બનેલું છે. આ બધાં વચ્ચે સંકલનનો અભાવ હોય છે. અસંગઠિત નાણાં બજારની પ્રવૃત્તિઓ ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વધુ વિકાસ પામી છે, જોકે શહેરી વિસ્તારોમાં પણ જોવા મળે છે.

9.4 નાણાં બજારનાં સાધનો (Instruments of Money Market)

નાણાં બજારનાં સાધનોની પાકતી મુદત એક વર્ષ કે તેથી ઓછી હોય છે. સલામત અને બિન સલામત, બંને પ્રકારનાં સાધનોનો વેપાર નાણાં બજારમાં થાય છે. નાણાં બજારનાં મુખ્ય સાધનો નીચે પ્રમાણે છે :

(1) ટ્રેઝરી બિલ, (2) કોમર્શિયલ પેપર, (3) થાપણનું પ્રમાણપત્ર, (4) કોમર્શિયલ બિલ (5) કોલ/નોટિસ મની.

9.4.1 ટ્રેઝરી બિલ (Treasury Bills) : ટ્રેઝરી બિલ એ ટૂંકા ગાળા માટેનું નાણાકીય સાધન છે જે ભારત સરકાર વતી રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા બહાર પાડે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ટ્રેઝરી બિલ નાણાં બજાર માટે મહત્વનું ઘટક છે. ટ્રેઝરી બિલ દ્વારા સરકાર ટૂંકા ગાળા માટે ઉછીનાં નાણાં મેળવે છે. ટ્રેઝરી બિલની પરિપક્વતાની તારીખ 91 દિવસ કે 182 દિવસ કે 364 દિવસ હોવાથી રોકડ તરલતાનો ગુણ ધરાવે છે. ટ્રેઝરી બિલ શૂન્ય કુપન બોન્ડ છે, કારણ કે ટ્રેઝરી બિલ ઉપર વ્યાજની ચૂકવણી થતી નથી. વટાવથી બહાર પાડવામાં આવે છે અને મૂળ કિંમતે પરત કરવામાં આવે છે. દા. ત., ₹ 25,000ના ટ્રેઝરી બિલ, ₹ 23,500માં બહાર પાડવામાં આવે અને પાકતી મુદતે રોકાણકારને મૂળ કિંમત ₹ 25,000 ચૂકવવામાં આવે તો આ બંને રકમ વચ્ચેનો તફાવત રોકાણકાર માટે વળતર કહેવાય. ટ્રેઝરી બિલ 'T-Bills' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

9.4.2 કોમર્શિયલ પેપર (Commercial Papers) : વિશ્વસ્તરે 1980 પછી કોમર્શિયલ પેપર ઘણાં લોકપ્રિય બન્યાં છે. સૌપ્રથમ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાએ જાન્યુઆરી, 1990માં કોમર્શિયલ પેપર બહાર પાડ્યાં હતાં. કોમર્શિયલ પેપર બિનસલામત અને ટૂંકા ગાળાની વચનચિઠ્ઠી જેવો દસ્તાવેજ છે. ટૂંકા ગાળાનું ભંડોળ મેળવવાનું સાધન છે. ઊંચી શાખપાત્રતા ધરાવતી કોર્પોરેટ સંસ્થાઓ કે જેમની નાણાકીય સ્થિતિ મજબૂત છે તે બહાર પાડે છે. હસ્તાંતરણીય સાધન છે, તેથી ફેરબદલીને પાત્ર છે.

કંપનીઓ અને નાણાકીય સંસ્થાઓ ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ અને વધુમાં વધુ એક વર્ષની મુદત માટે બહાર પાડી શકે છે. કોમર્શિયલ પેપરનું રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા નિયંત્રણ થાય છે. તે ₹ 5 લાખ અને તેના ગુણાંકમાં વટાવથી બહાર પાડવામાં આવે છે અને તે ફાઇનાન્સ પેપર, ઇન્ડસ્ટ્રીયલ પેપર અને કોર્પોરેટ પેપરના નામે પણ ઓળખાય છે.

9.4.3 થાપણનું પ્રમાણપત્ર (Certificate of Deposits) : થાપણનું પ્રમાણપત્ર બિનસલામત, હસ્તાંતરણીય અને ટૂંકા ગાળાનું નાણાં મેળવવાનું સાધન છે. શિઝ્યુલ વેપારી બેન્કો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ બહાર પાડી શકે છે. બેન્કમાં મુકેલી બાંધી મુદતની થાપણની રસીદ (Fixed Time Deposit Receipt)થી થાપણનું પ્રમાણપત્ર તદ્દન અલગ છે. થાપણનું પ્રમાણપત્ર હસ્તાંતરણીય અને વેચી શકાય છે; જ્યારે બાંધી મુદતની થાપણની રસીદ હસ્તાંતરણીય નથી અને વેચી શકાતી નથી. શિઝ્યુલ વેપારી બેન્કોને તેમની જરૂરિયાત અનુસાર કેટલીક શરતોને આધીન બહાર પાડવાની સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. થાપણ પ્રમાણપત્રની કિંમત ઓછામાં ઓછી ₹ 1 લાખ હોવી જોઈએ.

9.4.4 કોમર્શિયલ બિલ (Commercial Bills) : જ્યારે શાખથી માલ ખરીદવામાં આવે ત્યારે માલ વેચનાર વેપારી શાખથી માલ ખરીદનાર ઉપર કોમર્શિયલ બિલ લખે છે. કોમર્શિયલ બિલ હસ્તાંતરણીય છે અને ધંધાના વ્યવહારોથી ઉદ્ભવે છે. ચોક્કસ રકમ પૂરેપૂરી ચૂકવવાનો બિનશરતી હુકમ છે.

કોમર્શિયલ બિલના ઘણા પ્રકારો છે. જેમ કે, વિનિમય પત્ર, હૂંડી, આંતરદેશીય બિલ (Inland Bill), માગણી બિલ (Demand Bill), વિદેશી બિલ (Foreign Bill) વગેરે.

જ્યારે માલ વેચનાર ખરીદનાર ઉપર લખે ત્યારે આ બિલ 'વેપારી બિલ (Trade Bill)' બને છે અને જ્યારે વેપારી બેન્ક આ બિલનો સ્વીકાર કરે ત્યારે આ બિલ 'કોમર્શિયલ બિલ' બને છે. વેપારી બેન્ક આ બિલને વટાવ કાપીને વટાવી આપે છે. જો બેન્કને નાણાંની જરૂર પડે તો નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસે પુનઃ વટાવી શકે છે. સામાન્ય રીતે કોમર્શિયલ બિલ 30, 60 કે 90 દિવસની મુદતનાં હોય છે.

9.4.5 કૉલ અને નોટિસ મની (Call and Notice Money) : વેપારી બેન્કોએ રિઝર્વ બેન્કના નિયમો અનુસાર ઓછામાં ઓછી રોકડ સિલક જાળવવી પડે છે, જેને રોકડ અનામત કહે છે. ઓછામાં ઓછી રોકડ સિલકની જાળવણી માટે એક બેન્ક બીજી બેન્ક પાસેથી નાણાં ઉછીનાં લે છે. બધી જ બેન્કોએ રોકડ અનામતનું પ્રમાણ જાળવવું પડે છે. આ કારણથી કૉલ મની માર્કેટ નાણાં બજારનું મહત્વનું ઘટક બન્યું છે. કૉલ મની માર્કેટમાં કૉલ મની અને નોટિસ મનીનો સમાવેશ થાય છે. કૉલ મની અને નોટિસ મની માટે કોઈ તારણ આપવાનું હોતું નથી.

કૉલ મની (Call Money) : જ્યારે એક જ દિવસ માટે નાણાં ઉછીનાં આપવામાં કે લેવામાં આવે તેને કૉલ મની કહે છે. કૉલ મની એ એક જ દિવસ માટેનો વ્યવહાર છે. કૉલ મની માર્કેટમાં મોટા ભાગે બેન્કો જ ભાગ લેતી હોવાથી તેને 'ઇન્ટર-બેન્ક-કૉલ મની માર્કેટ' (Inter-Bank-Call Money Market) કહે છે.

રિઝર્વ બેન્કના નિયમ અનુસાર બધી જ વેપારી બેન્કોએ રોકડ અનામતનું પ્રમાણ જાળવવું પડે છે. આથી રોકડની અછત અનુભવતી બેન્ક બીજી બેન્ક કે જેની પાસે વધારાની રોકડ છે તેની પાસેથી નાણાં ઉછીનાં લે છે. ટૂંકમાં એક દિવસની લોન એટલે કૉલ મની.

નોટિસ મની (Notice Money) : જ્યારે 2થી 14 દિવસ માટે નાણાં ઉછીનાં લેવામાં આવે કે આપવામાં આવે તેને નોટિસ મની કહે છે.

9.5 મૂડી બજાર (Capital Market)

નાણાકીય બજાર (Financial Market)ને મુખ્યત્વે બે ભાગોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય : (1) મૂડી બજાર અને (2) નાણાં બજાર. મૂડી બજારમાં બે બજારોનો સમાવેશ થાય છે : (1) પ્રાથમિક બજાર અને (2) ગૌણ બજાર.

9.5.1 મૂડી બજારનો અર્થ (Meaning of Capital Market) : મૂડી બજાર એ એવું સંગઠિત બજાર છે કે જે સમાજની બચતોને ઔદ્યોગિક સાહસો માટે મૂડી સ્વરૂપે ભંડોળ પૂરું પાડે છે. ઔદ્યોગિક સાહસો માટે લાંબાગાળાના મૂડી ભંડોળનું પ્રાપ્તિ સ્થાન છે. મૂડી બજારમાં લાંબા ગાળાની જામીનગીરીઓ જેવી કે શેર અને ડિબેન્ચરનો વેપાર થાય છે. મૂડી બજાર એ બધા જ પ્રકારની નાણાકીય જામીનગીરીઓ માટેનું બજાર છે જેવી કે ઔદ્યોગિક જામીનગીરીઓ, સરકારી જામીનગીરીઓ. મૂડી બજાર સમાજની બચતોને ગતિશીલ રાખી આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે.

9.5.2 લાક્ષણિકતાઓ (Characteristic) :

- (1) લાંબા ગાળાના મૂડી ભંડોળ માટેનું બજાર છે.
- (2) મૂડી બજારનાં સાધનોમાં સરકારી જામીનગીરીઓ, દેવાનાં સાધનો, ઔદ્યોગિક સાહસોની જામીનગીરીઓ જેવી કે, શેર, ડિબેન્ચર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- (3) ભંડોળનું લાંબા ગાળાની જામીનગીરીઓમાં રોકાણ થાય છે.
- (4) ભારતમાં મૂડી બજાર ઉપર સેબીનું નિયંત્રણ છે.
- (5) જામીનગીરીઓ જેવી કે શેર, ડિબેન્ચરની માલિકીની ફેરબદલી (Transfer) થાય છે.
- (6) નાણાકીય મિલકતોને (જામીનગીરીઓ) તરલતા આપે છે.
- (7) મૂડી બજાર બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે :
 - (i) પ્રાથમિક બજાર અને (ii) ગૌણ બજાર.

9.6 પ્રાથમિક મૂડી બજાર (Primary Capital Market)

9.6.1 અર્થ (Meaning) : બહાર પાડવામાં આવતી નવી જામીનગીરીઓનું બજાર છે. આથી પ્રાથમિક મૂડી બજારને નવી જામીનગીરીઓનું બજાર (New Issue Market) કહે છે. પ્રથમ વખત બહાર પાડવામાં આવતી નવી જામીનગીરીઓના વેચાણનું બજાર હોવાથી રોકાણકારો માત્ર નવી જામીનગીરીઓ ખરીદી શકે છે. મૂડી ભંડોળ ઊભું કરવા માટે નવી જામીનગીરીઓના વેચાણનું બજાર એટલે પ્રાથમિક મૂડી બજાર.

9.6.2 લાક્ષણિકતાઓ (Characteristics) :

- (1) નવી જામીનગીરીઓ બહાર પાડવાનું બજાર છે.
- (2) નવી જામીનગીરીઓનું વેચાણ થાય છે અને રોકાણકારો ખરીદી શકે છે.
- (3) પ્રાથમિક બજારમાં અનેક મધ્યસ્થીઓ છે. જેવા કે, બુક રનિંગ લીડ મેનેજર (Book Running Lead Manager), ભરણાંનાં રજિસ્ટ્રાર (Registrar to Issue), શેર દલાલ વગેરે.
- (4) નવી મૂડીનું ભરણું વિજ્ઞાપનપત્ર દ્વારા પ્રાથમિક મૂડી બજારમાં મૂકવામાં આવે છે.

9.7 ગૌણ બજાર/શેર બજાર (Secondary Market / Stock Exchange)

9.7.1 અર્થ અને સમજૂતી (Meaning and Explanation) : ભારતના સૌથી જૂના અને પ્રથમ શેર બજારની રચના 9 જુલાઈ, 1875ના દિવસે ‘ધી નેટિવ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોશિયેશન’ (The Native Share and Stock Brokers Association) તરીકે થઈ. જે આજે મુંબઈ શેર બજાર (Bombay Stock Exchange) તરીકે ઓળખાય છે. 1894માં અમદાવાદ શેર બજાર શરૂ થયું.

શેર બજાર એ એક એવી વ્યવસ્થા છે કે જે શેર દલાલો અને રોકાણકારોને શેર, ડિબેનચર અને અન્ય જામીનગીરીઓ ખરીદવા અને વેચવાની સુવિધા પુરી પાડે છે. નોંધાયેલી કંપનીઓની હયાત જામીનગીરીઓના વેપાર માટેનું સંગઠિત બજાર છે. જામીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણ માટેની સુવિધા આપતી વ્યવસ્થા એટલે શેર બજાર.

● કે. એલ. ગર્ગના જણાવ્યા મુજબ, ‘શેર બજાર એટલે ઔદ્યોગિક અને નાણાકીય જામીનગીરીઓ જેવી કે કંપનીના શેર, ડિબેનચર, સરકારી જામીનગીરીઓ, મ્યુનિસિપલ જામીનગીરીઓ ખરીદવા-વેચવા માટેનું સ્થળ.’

9.7.2 લાક્ષણિકતાઓ (Characteristic) :

- (1) નોંધાયેલી કોર્પોરેટ સંસ્થા : જામીનગીરીઓના વ્યવહારોમાં નિયમન કે નિયંત્રણ લાવવા સ્થાપવામાં આવેલી નોંધાયેલી કોર્પોરેટ સંસ્થા છે.
- (2) સરકારની મંજૂરી : 1956ના જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારા અનુસાર શેર બજારોએ કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરી મેળવવી પડે છે.
- (3) સંગઠિત બજાર : હયાત કે વર્તમાન નોંધાયેલી જામીનગીરીઓના સોદા માટેનું સંગઠિત બજાર છે.
- (4) સભ્યપદ : શેર બજારમાં સોદા કરવા માટે શેર બજારનું સભ્યપદ મેળવવું પડે છે. શેર બજાર સાથે નોંધાયેલા સભ્યો (શેર દલાલ) જ શેર બજારમાં સોદા કરે છે.
- (5) જામીનગીરીઓનું બજાર : શેર બજાર એ જામીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણ માટેનું માન્ય સંગઠિત બજાર છે.
- (6) જામીનગીરીઓની નોંધણી : જે જામીનગીરીઓની નોંધણી શેર બજારમાં થઈ હોય તેવી જામીનગીરીઓના સોદા શેર બજારમાં થાય છે.
- (7) સંચાલન : શેર બજારનો વહીવટ અને સંચાલન સંચાલક મંડળ દ્વારા થાય છે.
- (8) સભ્યો પર કડક અંકુશ : સંચાલક મંડળને પ્રાપ્ત થયેલી શિસ્ત પાલનની સત્તા દ્વારા સભ્યો પાસે કડક અંકુશનું પાલન કરાવે છે.
- (9) વ્યવસ્થાકીય માળખું : શેર બજારનું વ્યવસ્થાકીય માળખું જાહેર કંપની સ્વરૂપનું હોય છે.
- (10) શેર બજારનું નિયમન : ભારતનાં બધાં જ શેર બજારોનું નિયમન સેબી તથા જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારા [Securities Contract (Regulation) Act] દ્વારા થાય છે.

9.7.3 કાર્યો (Functions) :

(1) **તરલતા** : જામીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણ માટે શેર બજાર સતત બજાર પુરું પાડે છે. રોકાણકારો ઇચ્છે ત્યારે જામીનગીરીઓ ખરીદી શકે છે અને વેચી શકે છે. શેર બજાર તૈયાર બજાર પૂરું પાડતું હોવાથી આ શક્ય બને છે. જામીનગીરીઓને તરલતાનો ગુણ આપવો તે શેર બજારનું મહત્વનું કાર્ય છે.

(2) **જામીનગીરીઓનું મૂલ્યાંકન** : જામીનગીરીઓની માંગ અને પુરવઠાને આધારે જામીનગીરીઓનું મૂલ્યાંકન શક્ય બને છે. રોકાણકારો તેમની જામીનગીરીઓનું મૂલ્ય જાણી શકે છે. સરકાર અને લેણદારોને પણ જામીનગીરીનું મૂલ્યાંકન ઉપયોગી થઈ શકે છે. અન્ય પરિબળો જેવાં કે કંપની દ્વારા જાહેર થતું ડિવિડન્ડ જામીનગીરીઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં મહત્વનાં છે.

(3) **બચતોનું મૂડીમાં રૂપાંતર** : સમાજની જે વ્યક્તિઓ પાસે બચતો છે અને જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરવા ઇચ્છે છે તેઓ જામીનગીરીઓ સરળતાથી ખરીદી શકે છે અને વેચી શકે છે. તેમની બચતોનું મૂડીમાં રૂપાંતર થાય છે.

(4) **મૂડી સર્જનમાં મધ્યસ્થી** : શેર બજાર પોતે કોઈ મૂડીનું સર્જન કરતું નથી, પરંતુ જામીનગીરીઓનાં ખરીદ-વેચાણ માટે મંચ પુરું પાડે છે. મૂડી સર્જનમાં મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા નિભાવે છે.

(5) **સોદામાં સલામતી** : શેર બજારમાં સોદાઓ નિયમો અનુસાર થાય છે. શેર બજારમાં કામ કરતા દલાલો સેબીના નિયંત્રણ નીચે તેમની ભૂમિકા નિભાવે છે. આથી સોદાઓ સલામત રીતે થાય છે. સોદાઓ શેર બજારનાં ધારા-ધોરણો અને નિયમનો અનુસાર થતા હોવાથી શેર બજાર રોકાણકારોને સોદામાં સલામતી બક્ષે છે.

(6) **મૂડી બજારનો વિકાસ** : શેર બજારને કારણે પ્રજાની બચતોને ઔદ્યોગિક પ્રવાહ તરફ વાળી શકાય છે. કંપની સ્વરૂપના ઉદ્યોગોને લાંબાગાળાની મૂડી મળી રહે છે. જનતાની બચતોને કંપનીની જામીનગીરીઓમાં રોકવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આથી મૂડી બજારના વિકાસ સાથે દેશનો આર્થિક વિકાસ પણ શક્ય બને છે.

(7) **પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટેની સગવડ** : શેર બજાર તેના સભ્યોને તેમની પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે સવલતો પૂરી પાડે છે. જેથી શેર બજારના સભ્યો રોકાણકારોનાં હિતનું રક્ષણ કરી શકે છે.

(8) **સટ્ટા માટે જરૂરી સવલત** : તંદુરસ્ત સટ્ટો શેર બજારને જીવંત રાખે છે. સટ્ટાના સોદા માટે કાયદાકીય માળખામાં રહીને જરૂરી સવલતો શેર બજાર પૂરી પાડે છે.

(9) **માહિતી પૂરી પાડનાર** : વિવિધ પક્ષકારોને ઉપયોગી થઈ પડે તે પ્રકારની માહિતી શેર બજાર પૂરી પાડે છે. દા. ત., જામીનગીરીઓની કિંમતમાં થતા ફેરફાર, જામીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણનો પ્રવાહ વગેરે માહિતી રોકાણકારો, કંપનીઓ, સરકાર, સેબીને ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ બધી માહિતી સરકારને આર્થિક નીતિ, નાણાકીય નીતિના ઘડતરમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ ઉપરાંત કંપની અને રાષ્ટ્રની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને વિકાસ સૂચવે છે. દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ દર્શાવતો અરીસો છે. આથી શેરબજારને દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ દર્શાવતી પારાશીશી કહે છે.

(10) **જામીનગીરીઓની નોંધણી** : કંપની તેની જામીનગીરીઓના સોદા શેર બજારમાં થાય તેમ ઇચ્છતી હોય તો કંપની તેની જામીનગીરીઓની નોંધણી શેર બજારમાં કરાવે છે. રોકાણકારોને નોંધાયેલી જામીનગીરીઓમાં વધુ વિશ્વાસ હોય છે.

(11) **રોકાણકારોને માર્ગદર્શન** : નોંધાયેલી કંપનીઓની માહિતી શેર બજાર એકત્રિત કરી જાહેર કરે છે. આ માહિતીને આધારે રોકાણકારો નિર્ણય કરી શકે છે કે કઈ કંપનીની જામીનગીરીઓમાંથી રોકાણ પાછું ખેંચવા જેવું છે અને કઈ કંપનીની જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરવા જેવું છે.

9.8 ડિમેટ ખાતાનો ખ્યાલ (Concept of Demat Account)

ભૂતકાળમાં કંપનીઓ શેરહોલ્ડર્સને ભૌતિક સ્વરૂપે જ શેર (Physical Share) આપતી હતી. આ શેર કાગળ સ્વરૂપે હતા જેને આપણે સામાન્ય ભાષામાં શેર સર્ટિફિકેટ કહેતા. શેરની ફેરબદલી માટે ફેરબદલી ફોર્મ (Transfer Form) ભરવું પડતું અને તેની સાથે ભૌતિક શેર કંપનીને મોકલવા પડતા. આ બધી વિધિ લાંબી અને કંટાળાજનક હતી. ભૌતિક સ્વરૂપના શેરની તકલીફો નિવારવા માટે જામીનગીરીઓ જેવી કે શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ, સરકારી જામીનગીરીઓ, યુનિટ વગેરેને ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે જાળવવામાં આવે છે. ડિપોઝીટરી (Depository) સંસ્થાઓ આ ભૌતિક સ્વરૂપની જામીનગીરીઓને ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે જાળવી રાખે છે.

ડિમટિરિયલાઈઝેશન એટલે ભૌતિક સ્વરૂપની જામીનગીરીઓનું કમ્પ્યુટર દ્વારા ઇલેક્ટ્રોનિક ડેટામાં રૂપાંતર. આ ડિમટિરિયલાઈઝેશનને ટૂંકાક્ષરીમાં ડિમેટ (Demat) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ડિપોઝીટરી ધારો, 1996 (Depository Act, 1996) અન્વયે રોકાણકારોને ભૌતિક સ્વરૂપે અથવા ડિમટિરિયલાઈઝડ સ્વરૂપે જામીનગીરીઓ ધારણ કરવાનો વિકલ્પ મળે છે. રોકાણકારે ડિપોઝીટરીની સેવા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેણે ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ (Depository Participant) પાસે ડિમેટ ખાતું ખોલાવવું પડે છે. ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ એ ડિપોઝીટરીના પ્રતિનિધિ કે એજન્ટ છે. ડિપોઝીટરી પોતાના પ્રતિનિધિ કે એજન્ટ મારફતે ડિમેટની સેવા આપે છે. રોકાણકારે ડિમેટ ખાતું ખોલાવવા માટે વિનંતી કરતું ફોર્મ ભરીને ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટને આપવું પડે છે.

9.9 ડિપોઝીટરી (Depository)

9.9.1 અર્થ અને સમજૂતી (Meaning and Explanation) : ભારતમાં કંપનીધારા અન્વયે નોંધાયેલી કંપની ડિપોઝીટરી તરીકે કામ કરી શકે છે. ડિપોઝીટરી કાયદો ઓગષ્ટ, 1996થી અમલમાં આવ્યો. ડિપોઝીટરીએ તેની કામગીરી શરૂ કરતાં પહેલાં સેબી (SEBI) પાસેથી નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું પડે છે.

ડિપોઝીટરીની કામગીરીનું નિયંત્રણ ડિપોઝીટરી કાયદા અને સેબી દ્વારા થાય છે. સમગ્ર ડિપોઝીટરી પ્રક્રિયામાં ડિમેટ ખાતું અને ડિમટિરિયલાઈઝેશન કેન્દ્ર સ્થાને છે.

ડિપોઝીટરીનું પ્રાથમિક કાર્ય ભૌતિક સ્વરૂપની જામીનગીરીઓનું ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કરવાનું અને તેની ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે જાળવણી કરવાનું છે. આ ઉપરાંત જામીનગીરીઓના સોદા સંબંધિત સેવા પૂરી પાડવાનું છે.

ભારતમાં હાલમાં બે ડિપોઝીટરી છે : (1) નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝીટરી લિમિટેડ (NSDL - National Securities Depository Limited) (2) સેન્ટ્રલ ડિપોઝીટરી સર્વિસિસ (ઇન્ડિયા) લિમિટેડ (CDSL - Central Depository Services (India) Limited)

ઉપરોક્ત બંને ડિપોઝીટરીઓ રોકાણકાર/ગ્રાહકને તેમના પ્રતિનિધિ કે એજન્ટ એવા મધ્યસ્થીઓ દ્વારા સેવા આપે છે. જેને ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ કહે છે. બેન્કો, નાણાકીય સંસ્થાઓ, શેરદલાલ ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ તરીકે કામગીરી કરી શકે છે.

9.9.2 નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝીટરી લિમિટેડ (NSDL-National Securities Depository Limited) : એન. એસ. ડી. એલ. એ કંપની ધારા અન્વયે સ્થપાયેલી જાહેર કંપની છે. તેની નોંધણી સેબીમાં 1996માં થઈ હતી. એન.એસ.ડી.એલ.ની સ્થાપના નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ અને કેટલીક નાણાકીય સંસ્થાઓના સહયોગથી કરવામાં આવી છે. એન.એસ.ડી.એલ.ની સ્થાપના કંપની ધારા અન્વયે જાહેર કંપની સ્વરૂપે થયેલી હોવાથી તેનું સંચાલન સંચાલક મંડળ (Board of Directors) દ્વારા થાય છે. એન.એસ.ડી.એલ. તેનાં કાર્યો તેનાં દ્વારા નિમાયેલા ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ દ્વારા કરાવે છે. ફીની વસૂલાત ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ પાસેથી કરે છે, નહિ કે રોકાણકાર ગ્રાહકો પાસેથી. રોકાણકારે ફી પેટે એન.એસ.ડી.એલ.ને પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ ખર્ચ ચૂકવવાનો હોતો નથી. ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ ગ્રાહક/રોકાણકાર પાસેથી ફી પેટે રકમ વસૂલ કરે છે. આ સંસ્થા ડિમટિરિયલાઈઝેશન, ડિમટિરિયલાઈઝેશન, ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે સોદાની પતાવટ, હકના શેર અને બોનસ શેર ગ્રાહકના ખાતામાં જમા આપવા, ગ્રાહકનું ખાતું સ્થગિત કરવું વગેરે સેવા ઓનલાઈન પૂરી પાડે છે.

9.9.3 સેન્ટ્રલ ડિપોઝીટરી સર્વિસિસ (ઇન્ડિયા) લિમિટેડ (CDSL - Central Depository Services (India) Limited) : સેન્ટ્રલ ડિપોઝીટરી સર્વિસિસ (ઇન્ડિયા) લિમિટેડ (સી.ડી.એસ.એલ.)ની સ્થાપના મુંબઈ શેર બજાર અને બેન્કોના સહયોગથી 1999માં કરવામાં આવી. સી.ડી.એસ.એલ.નો ઉદ્દેશ રોકાણકારોને સુવિધાયુક્ત સેવાઓ સલામત રીતે પુરી પાડવાનો છે. તેની સાથે નોંધાયેલા પાર્ટિસિપન્ટની યાદી વખતોવખત તેની વેબસાઈટ ઉપર પ્રસિદ્ધ કરે છે. સી.ડી.એસ.એલ. સમગ્ર ભારતમાં ઓનલાઈન ડિપોઝીટરી સેવા પૂરી પાડે છે.

સમગ્ર દેશમાં સી.ડી.એસ.એલ. અને એન.એસ.ડી.એલ.ના ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ તેમની સાથે ઇલેક્ટ્રોનિકલી જોડાયેલા હોવાથી રોકાણકારોને ઘર આંગણે ડિપોઝીટરીની તમામ સેવાઓ ઉપલબ્ધ બને છે. એન.એસ.ડી.એલ. અને સી.ડી.એસ.એલ.ની કેન્દ્રિત પ્રથા દરેક વ્યવહાર પર નજર રાખે છે.

9.9.4 ડિપોઝીટરી સેવાઓ (Depository Services) :

(1) ડિમિટરિયાલાઈઝેશન અને રિમિટરિયાલાઈઝેશન : રોકાણકારની ભૌતિક સ્વરૂપની જામીનગારીઓને ડિમિટરિયાલાઈઝેશન દ્વારા ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે જાળવે છે. ડિમેટ ખાતામાં જામીનગારીઓની જાળવણી કરે છે. પરિણામે જામીનગારીઓ ચોરાઈ જવાનો કે નષ્ટ થવાનો ભય રહેતો નથી. આ અર્થમાં ડિપોઝીટરી જામીનગારીઓની જાળવણી કરતી બેન્ક ગણાય. ડિમેટ સ્વરૂપે જાળવાયેલી જામીનગારીઓનું રોકાણકારની ઇચ્છા અનુસાર રિમિટરિયાલાઈઝેશન પણ કરે છે.

(2) ઓછા ખર્ચે જામીનગારીઓની સરળ ફેરબદલી : ડિપોઝીટરી સેવાને કારણે જામીનગારીઓની ફેરબદલી ઝડપથી થાય છે. કાગળ કામકાજ (Paper Work)માં ઘટાડો થયો છે. ભૌતિક શેરની ફેરબદલી સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નો દૂર થાય છે. દા. ત., બનાવટી ફેરબદલી, ખામીયુક્ત ડિલિવરી (Bad Delivery). આ ઉપરાંત રોકાણકારને દલાલી ખર્ચ, ટપાલ ખર્ચ, કુરીયર ખર્ચ, સ્ટેમ્પ ડ્યૂટી વગેરેમાં બચત થાય છે. ડિપોઝીટરીને કારણે ફક્ત એક શેર (Single Share)નો પણ વેપાર થઈ શકે છે.

(3) સોદાની ઝડપી પતાવટ : ડિપોઝીટરીને કારણે સોદાની પતાવટ ઝડપી થાય છે. ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ જામીનગારીઓની ફેરબદલી ઝડપથી કરે છે. સોદાની પતાવટ સાથે તરત જ જામીનગારીઓ અથવા રોકડ મળી જાય છે. રોકાણકારે કંપની સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. શેર બજારમાં જામીનગારીઓના સોદાની પતાવટ વિવિધ પક્ષકારો વચ્ચે ઇલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી થાય છે.

(4) ગ્રાહકના ખાતામાં નોંધ : રોકાણકારને કંપની તરફથી મળવાપાત્ર બોનસ શેર, હકના શેર ઉપરાંત જાહેર ભરણા દ્વારા ફાળવવામાં આવેલા શેર ઇલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી ગ્રાહકના ખાતામાં જમા કરે છે.

(5) ગીરો મૂકવાની સગવડ : જામીનગારીઓ ગીરો મૂકવાની અને જામીનગારીઓ ઉપર લોન લેવાની સગવડ આપે છે.

(6) ખાતું સ્થગિત કે બંધ કરવાની સગવડ : લાંબા સમય માટે પરદેશ જવાનું થાય અથવા કોઈ કારણસર થોડા સમય પૂરતું ખાતું બંધ રાખવું હોય તો ખાતું તેટલા સમય માટે સ્થગિત કરવાની સગવડ આપે છે. જરૂરિયાત અનુસાર ખાતું બંધ પણ કરાવી શકાય છે.

(7) માહિતીની નોંધ અને સંગ્રહ : જામીનગારીઓ સાથે સંકળાયેલા દરેક વ્યવહારની નોંધ ડિમેટ ખાતામાં રાખે છે. માહિતી સુરક્ષિત રહે છે અને જોઈએ ત્યારે મળી શકે તે રીતે સંગ્રહ કરે છે.

(8) રોકાણકાર અને પતાવટ ગૃહ વચ્ચે કડી : શેર બજારમાં થતા જામીનગારીઓના વ્યવહારો અને સોદાની પતાવટમાં રોકાણકાર અને પતાવટગૃહ (Clearing House) વચ્ચે કડી તરીકે સેવા આપે છે.

(9) ઈન્ટરનેટ દ્વારા સેવાઓ : ડિપોઝીટરી તેના ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ દ્વારા રોકાણકારોને ઈન્ટરનેટ દ્વારા વાજબી ભાવે સેવા પૂરી પાડે છે. ગ્રાહકને તેના ખાતાની છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી પૂરી પાડે છે.

9.10 જામીનગારીની ખરીદ-વેચાણ પ્રક્રિયા (Trading Procedure of Securities)

થોડાં વર્ષો પહેલાં ભારતના શેર બજારોમાં શેર દલાલો નિયત સમયે શેર બજારના ફ્લોર (Floor) ઉપર ભેગા થતા. ફ્લોર ઉપર ખુલ્લી રીતે બુમો પાડીને (Outcry) અને હાથની વિવિધ સંજ્ઞાઓ દ્વારા જામીનગારીઓના સોદા કરતા હતા. હવે આ જૂની પરંપરાગત પદ્ધતિને સ્થાને ઓનલાઈન (Online) સ્ક્રીન આધારિત (Screen Based) ઇલેક્ટ્રોનિક વેપાર પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી છે. ભારતનાં બધાં જ શેરબજારોમાં ઓનલાઈન વેપાર પ્રથા અસ્તિત્વમાં છે. નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ અને ઓવર-ધ-કાઉન્ટર (O.T.C.) એક્સચેન્જ એ તો તેમની સ્થાપનાની શરૂઆતથી જ સ્ક્રીન આધારિત ઓનલાઈન વેપાર પ્રથા અપનાવી છે. મુંબઈ શેરબજાર અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જે રાષ્ટ્રવ્યાપી સંપૂર્ણ સ્વયં સંચાલિત (Automated) સ્ક્રીન આધારિત વેપારપ્રથા (Screen Based Trading System) દાખલ કરી છે. નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જનો સ્ક્રીન આધારિત વેપારપ્રથા (NEAT - National Exchange for Automated Trading) તરીકે અને મુંબઈ શેર બજારનો સ્ક્રીન આધારિત વેપારપ્રથા (BOLT - BSE Online Trading) તરીકે ઓળખાય છે.

ઈન્ટરનેટ ટ્રેડિંગ પ્રથાને કારણે રોકાણકારો તેમની જામીનગારીઓ ઓનલાઈન ખરીદી અને વેચી શકે છે. ઈન્ટરનેટના ઉપયોગ દ્વારા રોકાણકાર દ્વારા જામીનગારીઓના ખરીદ-વેચાણના ઓર્ડર એવી રીતે મૂકવામાં આવે છે કે

જેનો અમલ દલાલ દ્વારા થાય. ઓનલાઈન વેપારમાં જામીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે જણાવી શકાય.

(1) **ડિમેટ ખાતું ખોલાવવું** : ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ પાસે ડિમેટ ખાતું ખોલાવવું પડે છે કારણ કે ડિમેટ જામીનગીરીઓના જ ઈન્ટરનેટ ઉપર ખરીદ-વેચાણના સોદા થઈ શકે છે.

(2) **ખરીદ-વેચાણનો ઓર્ડર** : રોકાણકાર/ગ્રાહકે જે જામીનગીરીઓનું વેચાણ કરવાનું હોય તેનો ઓર્ડર દલાલને આપવો પડે છે. ઓર્ડર મૂકતી વખતે ખરીદ-વેચાણના પ્રત્યેક સ્કીપ્ટ દીઠ ભાવ વગેરે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા પડે છે. જામીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણમાં બે પ્રકારના ઓર્ડર હોય છે :

(i) મર્યાદિત ઓર્ડર (Limited Order) કે જેમાં ગ્રાહકે નિર્દેશ કરેલી કિંમતે ઓર્ડરનો અમલ થાય છે. ખરીદ અથવા વેચાણની કિંમત નક્કી કરવામાં આવે છે. છૂટક રોકાણકારો (Retail Investor) અને ભંડોળ ગૃહો (Fund houses) આ પ્રકારનો ઓર્ડર મૂકે છે.

(ii) બજાર ઓર્ડર (Market Order) કે જેમાં જામીનગીરીના ટ્રેડિંગ સ્ક્રીન ઉપર જે છેલ્લા ભાવ જણાવ્યા હોય અથવા બજારમાં જામીનગીરીઓની જે કિંમતે માગણી થતી હોય તે કિંમતે ઓર્ડરનો અમલ થાય છે.

(3) **ઓર્ડરનો અમલ** : દલાલને ગ્રાહક પાસેથી ઓર્ડર મળે એટલે દલાલ ઓર્ડરનો અમલ કરે છે. દલાલ શેર બજારમાં ઓર્ડર મૂકે છે. દલાલ પોતાની ઓફિસમાંથી ગ્રાહક વતી ઓનલાઈન ટ્રેડિંગ દ્વારા સોદો કરી શકે છે.

(4) **કરારનોંધ (Contract Note)** : ગ્રાહકના ઓર્ડર પ્રમાણે જામીનગીરીઓનો ખરીદ-વેચાણનો સોદો થાય પછી દલાલ તે અંગેની નોંધ જેમાં કરે છે તેને કરારનોંધ (Contract Note) કહે છે. કરારનોંધ જે દિવસે સોદો કરવામાં આવ્યો હોય તે દિવસની પુષ્ટી કરે છે. સામાન્ય રીતે સોદો થયાના 24 કલાકમાં દલાલ કરારનોંધ ગ્રાહકને મોકલી આપે છે. આ કરારનોંધમાં જામીનગીરીનું નામ, તેની સંખ્યા, સોદાનો ભાવ, ઓર્ડર નંબર, દલાલી, લાગુ પડતાં કરવેરા વગેરે જણાવેલું હોય છે. કરારનોંધ એ સોદો થયાનો દસ્તાવેજ છે.

(5) **સોદાની પતાવટ** : જામીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણના સોદાની પતાવટ મુંબઈ શેર બજારમાં પતાવટ ગૃહ (Settlement House) દ્વારા થાય છે. જ્યારે નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જમાં સોદાની પતાવટ નેશનલ સિક્યુરિટીઝ ક્લિયરિંગ કોર્પોરેશન (NSCCL - National Securities Clearing Corporation Limited) નિભાવે છે. સોદો કે વેપાર થાય તેના પછીના દિવસે સોદાની પતાવટ થાય છે.

(6) **રકમની ચૂકવણી અને જામીનગીરીની સોંપણી** : જો ગ્રાહકે શેરની ખરીદી કરી હોય તો તે પેટે રકમની ચૂકવણી પે-ઇન (Pay-In)ના દિવસ પહેલાં કરવી પડે. શેરનું વેચાણ કર્યું હોય તો પે-ઇનના દિવસ પહેલાં શેરની ડિલિવરી આપવી પડે છે. ગ્રાહકે શેરની ખરીદી કરી હશે તો પે-આઉટ (Pay-Out)ના દિવસે તેને શેરની સોંપણી થાય છે. શેરનું વેચાણ કર્યું હશે તો ગ્રાહકને પે-આઉટ (Pay-Out)ના દિવસે નાણાં મળી જાય છે.

પે-ઇન દિવસ એટલે એ દિવસ કે જે દિવસે વેચેલા શેરની સોંપણી શેરનો વેચનાર શેર બજારને મધ્યસ્થી મારફત કરે છે. પે-આઉટ દિવસ એટલે જે દિવસે શેર ખરીદનારને શેરની સોંપણી શેર બજાર કરે છે અને શેર વેચનારને તેની રકમ ચૂકવી આપવામાં આવે છે.

(7) **સોદાની પતાવટની ગ્રાહકને જાણ** : જામીનગીરીઓના વેચાણના સંજોગોમાં દલાલ ગ્રાહકને બેંક દ્વારા રકમની ચૂકવણી કરશે અને જામીનગીરીઓની ખરીદીના સંજોગોમાં દલાલ ગ્રાહકના બેંક ખાતામાંથી રકમની સીધી ચૂકવણી કરશે. ડિમેટ ખાતા દ્વારા ગ્રાહકને સોદાના પતાવટની જાણ કરવામાં આવે છે.

9.11 સેબી (SEBI - Securities and Exchange Board of India)

સિક્યુરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા ધારા, 1992 અન્વયે જાન્યુઆરી 30, 1992ના રોજ સેબી કાયદેસર રીતે અસ્તિત્વમાં આવી. તેની મુખ્ય ઓફિસ મુંબઈમાં છે. જ્યારે તેની પ્રાદેશિક ઓફિસો કોલકત્તા, દિલ્હી અને ચેન્નાઈમાં આવેલી છે. ભારતમાં આવેલા શેર બજારોનું નિયમન કરનારી સેબી કાયદેસરની સંસ્થા છે.

9.11.1 હેતુઓ (Objectives) :

- (1) જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરનારાના હિતોનું રક્ષણ કરવું.
- (2) જામીનગીરીઓના બજારના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.
- (3) જામીનગીરીઓના બજારનું નિયમન કરવું.

9.11.2 કાર્યો (Functions) :

(1) શેર બજારમાં થતા ધંધાનું નિયમન : સેબી શેર બજારોમાં થતો ધંધો અને શેરબજારોની કામગીરી ઉપર નિયમન રાખે છે. નક્કી કરેલા નિયમો અને માર્ગદર્શિકાઓનું પાલન શેર દલાલો, પેટા દલાલો, મર્યન્ટ બેંકર દ્વારા થાય છે કે નહિ તે અંગે નિરીક્ષણ રાખે છે. શેરબજારોની સમગ્ર કામગીરી ઉપર અસરકારક અંકુશ રાખે છે.

(2) રોકાણકારોના હિતોનું રક્ષણ : સેબીનું મૂળભૂત કાર્ય જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરનારા રોકાણકારોના હિતોનું રક્ષણ કરવાનું છે. આથી નક્કી કરેલાં ધારાધોરણો અને નિયમોનું પાલન મધ્યસ્થીઓ દ્વારા કરાવે છે.

(3) મધ્યસ્થીઓની નોંધણી અને નિયમન : શેર બજારમાં કાર્ય કરતા મધ્યસ્થીઓ જેવા કે મર્યન્ટ બેંકર, શેરદલાલ, પેટાદલાલ, જામીનગીરીઓના રજીસ્ટ્રાર વગેરેની નોંધણી કરે છે અને તેમનાં કાર્યોનું નિયંત્રણ કરે છે. મધ્યસ્થીઓ માટે તાલીમનું આયોજન પણ કરે છે.

(4) મ્યુચ્યુઅલ ફંડની નોંધણી અને નિયમન : મ્યુચ્યુઅલ ફંડની નોંધણી અને તેમની કામગીરીનું નિયમન કરે છે. આ માટે સેબીએ ધારાધોરણો નક્કી કર્યા છે જેનું પાલન મ્યુચ્યુઅલ ફંડ કરે છે.

(5) કપટયુક્ત વેપાર બંધ કરાવવો : શેર બજારોમાં જામીનગીરીઓમાં થતો કપટયુક્ત વેપાર બંધ થાય તે માટે જરૂરી પગલાં લે છે.

(6) દલાલોની નોંધણી રદ કરવી : જે શેર દલાલો સેબીએ નક્કી કરેલા નિયમો અને માર્ગદર્શિકાનું પાલન ન કરે અને સેબીને જરૂરી માહિતી પૂરી પાડવામાં નિષ્ફળ જાય તો તેમની નોંધણી રદ કરે છે.

(7) કંપનીઓના જોડાણ (Merger) અને હસ્તગત (Take-over)નું નિયમન કરવું : રોકાણકારોનું હિત જાળવાય તે માટે કંપનીઓનાં જોડાણ અને હસ્તગત ઉપર નિયમન રાખે છે. નાના રોકાણકારોના જોખમે કંપનીઓનું જોડાણ અને હસ્તગત ન થાય તે માટે સેબીએ માર્ગદર્શિકાઓ બહાર પાડી છે.

(8) જાહેર ભરણાંના સંદર્ભમાં માર્ગદર્શિકાઓ : નવી કંપની પ્રથમ વખત મૂડી ભરણું લઈને અથવા વર્તમાન કંપની મૂડી ભરણા માટે બજારમાં આવતી હોય તો બંને માટે અલગ-અલગ માર્ગદર્શિકાઓ બહાર પાડી છે.

(9) સ્વનિયમન : શેર બજારના મધ્યસ્થીઓ દ્વારા સ્વનિયમન થાય તે માટે સેબી પ્રયત્નશીલ રહે છે. મધ્યસ્થીઓ તેમનાં ધંધાદારી મંડળો સ્થાપે તે માટે પ્રોત્સાહન આપે છે.

(10) શેર બજારોની કાર્યક્ષમ બજાર તરીકે જાળવણી : નિયમનો, નિયંત્રણો અને વિવિધ માર્ગદર્શિકાઓ દ્વારા શેર બજારોની સ્થિરતા અને કાર્યક્ષમતા જાળવે છે.

(11) ચોપડાઓની તપાસ : જામીનગારીઓ બહાર પાડનાર કંપની, ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ અને લાભાર્થી માલિકના ચોપડાઓની જરૂર જણાય તો તપાસ કરે છે.

(12) શેર બજારનું નિરીક્ષણ અને તપાસ : શેર બજાર ઉપર લાદવામાં આવેલા નિયમોનું પાલન થાય છે કે નહિ, શેર બજારની વ્યવસ્થા પદ્ધતિ અને કામગીરી સેબી કાયદા અનુસાર ચાલે છે કે નહિ તેના સંદર્ભમાં સેબી નિરીક્ષણ અને તપાસ કરી શકે છે. જરૂર જણાય તો શેર બજારના મધ્યસ્થીઓની પૂછ-પરછ, તપાસ અને હિસાબોનું ઓડિટ કરે છે.

(13) માર્ગદર્શિકાઓ : શેર દલાલ અને પેટા દલાલ, મર્યન્ટ બેન્કર, ડિબેન્ચરના ટ્રસ્ટીઓ, કંપની દ્વારા જામીનગીરીઓ પરત લેવી (Buy Back Securities) વગેરે અંગે વખતોવખત સેબીએ માર્ગદર્શિકાઓ બહાર પાડી છે.

(14) વાર્ષિક અને સામાયિક અહેવાલો મેળવવા : શેર બજારોની કામગીરી અને પ્રવૃત્તિઓની જાણકારી મેળવવા માટે શેર બજારો પાસેથી વિવિધ પત્રકોના સ્વરૂપમાં અહેવાલ મેળવે છે.

(15) સંશોધન કાર્ય : ઉપરોક્ત બધાં જ કાર્યો અસરકારક રીતે કરી શકાય તે હેતુથી સેબી સંશોધન કાર્ય હાથ ધરે છે.

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખ્યા ?

નાણાકીય બજારનો ખ્યાલ : નાણાકીય બજાર એ નાણાકીય માળખાનું મહત્વનું ઘટક છે. નાણાકીય બજારમાં મુખ્યત્વે મૂડીબજાર અને નાણાં બજારનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાં બજાર : નાણાં બજાર એ ટૂંકા ગાળા માટે નાણાં ઉછીનાં મેળવવાનું અને નાણાંના ધીરાણનું બજાર છે. એક વર્ષ કે તેથી ઓછા સમય માટે પાકતી મુદત ધરાવતી જામીનગીરીઓનું બજાર છે.

લાક્ષણિકતાઓ : બે ભાગ, પાકતી મુદત, શાખપાત્રતા, ભૌતિક સ્થળ, રોકડમાં રૂપાંતર, પેટાશાખાઓ, દેવાનાં સાધનો, સફળતાનો આધાર.

સંગઠિત નાણાં બજાર અને અસંગઠિત નાણાં બજાર : બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે : (1) સંગઠિત નાણાં બજાર અને (2) અસંગઠિત નાણાં બજાર.

(1) સંગઠિત નાણાં બજાર : નિયંત્રણ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા થાય છે. ટ્રેઝરી બિલ, સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝીટ, કોલ મની જેવાં નાણાકીય સાધનોનો સમાવેશ થાય છે.

(2) અસંગઠિત નાણાં બજાર : અનૌપચારિક હોવાથી કોઈ કેન્દ્રિય સંસ્થાનું નિયંત્રણ નથી. જમીનદારો, શાહુકારોનું બનેલું છે.

નાણાં બજારનાં સાધનો :

(1) ટ્રેઝરી બિલ : ટૂંકાગાળાની સરકારી જામીનગીરી છે. વટાવથી બહાર પાડવામાં આવે છે. તરલતાનો ગુણ ધરાવે છે.

(2) કોમર્શિયલ પેપર : ટૂંકા ગાળાની વચનચિઠ્ઠી જેવો દસ્તાવેજ છે. કોર્પોરેટ સંસ્થાઓ બહાર પાડે છે. વટાવથી બહાર પાડવામાં આવે છે.

(3) થાપણનું પ્રમાણપત્ર : આ બિનસલામત, હસ્તાંતરણીય અને ટૂંકાગાળાનું નાણાં મેળવવાનું સાધન છે.

(4) કોમર્શિયલ બિલ : ધંધાના વ્યવહારોથી ઉદ્ભવે છે. માલનો વેચનાર ખરીદનાર ઉપર લખે છે. બિલ વટાવીને બેન્ક તેના ગ્રાહકને શાખ પૂરી પાડે છે.

(5) કોલ અને નોટિસ મની : કોલ મની એક જ દિવસ માટેનો વ્યવહાર છે. એક જ દિવસની લોન એટલે કોલ મની. જ્યારે 2થી 14 દિવસ માટે નાણાં ઉછીનાં લેવામાં આવે કે આપવામાં આવે ત્યારે તેને નોટિસ મની કહે છે.

મૂડી બજારનો અર્થ : ઔદ્યોગિક સાહસો માટે લાંબા ગાળાના મૂડી ભંડોળનું પ્રાપ્તિસ્થાન છે. મૂડી બજાર સમાજની બચતોને ગતિશીલ રાખી આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) લાંબા ગાળાનું બજાર (2) સાધનોમાં જામીનગીરીઓ (3) જામીનગીરીઓમાં રોકાણ (4) સેબીનું નિયંત્રણ (5) જામીનગીરીઓની માલિકીની ફેરબદલી (6) તરલતા અર્પે છે. (7) બે ભાગ.

પ્રાથમિક મૂડી બજાર : પ્રાથમિક બજારને નવી જામીનગીરીઓનું બજાર કહે છે. મૂડી ભંડોળ ઊભું કરવા માટે નવી જામીનગીરીઓના વેચાણનું બજાર છે.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) નવી જામીનગીરીઓ બહાર પાડવાનું (2) જામીનગીરીઓનું વેચાણ અને રોકાણકારો માટે ખરીદી (3) મધ્યસ્થીઓ (4) વિજ્ઞાપન પત્ર દ્વારા ભરણું.

ગૌણ બજાર (શૅરબજાર) : ભારતનું સૌથી જૂનું અને પ્રથમ શૅર બજાર મુંબઈ શૅર બજાર છે. નોંધાયેલી જામીનગીરીઓના વેપાર માટેનું બજાર છે.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) નોંધાયેલી કોર્પોરેટ સંસ્થા (2) સરકારની મંજૂરી (3) સંગઠિત બજાર (4) સભ્યપદ (5) જામીનગીરીઓનું બજાર (6) જામીનગીરીઓની નોંધણી (7) સંચાલન (8) સભ્યો પર કડક અંકુશ (9) વ્યવસ્થાકીય માળખું (10) શૅર બજારનું નિયમન.

કાર્યો : (1) તરલતા, (2) જામીનગીરીઓનું મૂલ્યાંકન (3) બચતોનું મૂડીમાં રૂપાંતર (4) મૂડી સર્જનમાં મધ્યસ્થી (5) સોદામાં સલામતી (6) મૂડી બજારનો વિકાસ, (7) પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટેની સગવડ (8) સદ્દા માટે જરૂરી સવલત (9) માહિતી પૂરી પાડનાર (10) જામીનગીરીઓની નોંધણી (11) રોકાણકારોને માર્ગદર્શન.

ડિમેટ ખાતાનો ખ્યાલ : ડિમિટરિયાલાઈઝેશન એટલે ભૌતિક સ્વરૂપની જામીનગીરીઓનું કમ્પ્યુટર દ્વારા ઇલેક્ટ્રોનિક ડેટામાં રૂપાંતર.

ડિપોઝીટરી : કંપની ધારા અન્વયે નોંધાયેલી કંપની છે. સેબી પાસેથી નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું પડે છે.

ભારતમાં બે ડિપોઝીટરી છે : (1) એન.એસ.ડી.એલ. (2) સી.ડી.એસ.એલ.

નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝીટરી લિમિટેડ (NSDL) : કંપની ધારા અન્વયે સ્થપાયેલી જાહેર કંપની છે. તેની નોંધણી સેબીમાં 1996માં થઈ હતી. તે તેનાં કાર્યો, તેનાં દ્વારા નિમાયેલા ડિપોઝીટરી પાર્ટિસિપન્ટ દ્વારા કરાવે છે. ડિપોઝીટરી દ્વારા આપવામાં આવતી બધી જ સેવાઓ એન.એસ.ડી.એલ. દ્વારા આપવામાં આવે છે.

સેન્ટ્રલ ડિપોઝીટરી સર્વિસિઝ (ઈન્ડિયા) લિમિટેડ (CDSL) : ઈ. સ. 1999માં સ્થાપના કરવામાં આવી. તેની સાથે નોંધાયેલ પાર્ટિસિપન્ટની યાદી વખતોવખત તેની વેબસાઈટ પર પ્રસિદ્ધ કરે છે. સી.ડી.એસ.એલ. અને એન. એસ. ડી. એલ.ની કેન્દ્રિત પ્રથા દરેક વ્યવહાર પર નજર રાખે છે. ડિપોઝીટરી તરીકે પૂરી પાડવામાં આવતી તમામ સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

ડિપોઝીટરી સેવાઓ : (1) ડિમિટરિયાલાઈઝેશન અને રિમિટરિયાલાઈઝેશન (2) ઓછા ખર્ચે જામીનગીરીઓની સરળ ફેરબદલી (3) સોદાની ઝડપી પતાવટ (4) ગ્રાહકના ખાતામાં નોંધ (5) ગીરો મૂકવાની સગવડ (6) ખાતુ સ્થગિત કે બંધ કરવાની સગવડ (7) માહિતીની નોંધ અને સંગ્રહ (8) રોકાણકાર અને પતાવટગૃહ વચ્ચે કડી (9) ઇન્ટરનેટ દ્વારા સેવાઓ.

જામીનગીરીની ખરીદ-વેચાણની પ્રક્રિયા : ખુલ્લી રીતે બુમો પાડી ફ્લોર ઉપર થતા સોદાની પરંપરાગત જૂની પ્રથાનો અંત. બધાં જ શેર બજારોમાં ઓનલાઈન વેપાર પ્રથા. ઇન્ટરનેટ ટ્રેડિંગ પ્રથાને કારણે રોકાણકારો તેમની જામીનગીરીઓ ઓનલાઈન ખરીદી અને વેચી શકે છે.

ખરીદી-વેચાણની પ્રક્રિયા : (1) ડિમેટ ખાતું ખોલાવવું, (2) ખરીદ-વેચાણનો ઓર્ડર (3) ઓર્ડરનો અમલ (4) કરાર નોંધ (5) સોદાની પતાવટ, (6) રકમની ચૂકવણી અને જામીનગીરીની સોંપણી (7) સોદાના પતાવટની ગ્રાહકને જાણ.

સેબી (SEBI)ના હેતુઓ : (1) રોકાણકારોના હિતોનું રક્ષણ (2) જામીનગીરીઓના બજારના વિકાસને પ્રોત્સાહન (3) જામીનગીરીઓના બજારનું નિયમન.

કાર્યો : (1) શેર બજારમાં થતા ધંધાનું નિયમન (2) રોકાણકારોના હિતોનું રક્ષણ (3) મધ્યસ્થીઓની નોંધણી અને નિયમન (4) મ્યુચ્યુઅલ ફંડની નોંધણી અને નિયમન (5) કપટયુક્ત વેપાર બંધ કરાવવો (6) દલાલોની નોંધણી રદ કરવી (7) કંપનીઓના જોડાણ અને હસ્તગતનું નિયમન કરવું (8) જાહેર ભરણાના સંદર્ભમાં માર્ગદર્શિકાઓ (9) સ્વનિયમન (10) શેર બજારોની કાર્યક્ષમ બજાર તરીકે જાળવણી (11) ચોપડાઓની તપાસ (12) શેર બજારનું નિરીક્ષણ અને તપાસ (13) માર્ગદર્શિકાઓ (14) વાર્ષિક અને સામાયિક અહેવાલો મેળવવા (15) સંશોધન કાર્ય.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) એક વર્ષ કે તેથી ઓછા સમય માટે પાકતી મુદત ધરાવતી જમીનગીરીઓનું બજાર એટલે
(A) મૂડી બજાર (B) પ્રાથમિક બજાર (C) નાણાં બજાર (D) ગૌણ બજાર
- (2) સંગઠિત નાણાં બજારનું નિયંત્રણ કોના દ્વારા થાય છે ?
(A) સેબી (B) સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા
(C) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા (D) નાણાકીય સંસ્થાઓ
- (3) ટ્રેઝરી બિલ ભારત સરકાર વતી કોણ બહાર પાડે છે ?
(A) સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા (B) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા
(C) સેન્ટ્રલ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા (D) નાણાકીય સંસ્થાઓ
- (4) કોમર્શિયલ બિલના સંદર્ભમાં કયું વિધાન ખોટું છે ?
(A) સરકારી જમીનગીરી છે. (B) ધંધાના વ્યવહારોથી ઉદ્ભવે છે.
(C) વેપારી બેન્કો વટાવી આપે છે. (D) હસ્તાંતરણીય સાધન છે.
- (5) નવી બહાર પાડવામાં આવતી જમીનગીરીઓના વેચાણનું બજાર એટલે
(A) શેર બજાર (B) પ્રાથમિક બજાર (C) ગૌણ બજાર (D) સફ્ટા બજાર
- (6) 1956ના જમીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારા અન્વયે શેર બજારોએ કોની મંજૂરી મેળવવી પડે છે ?
(A) કેન્દ્ર સરકાર (B) સેબી
(C) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા (D) નાણાં પ્રધાન
- (7) ડિપોઝીટરી ધારો કયા વર્ષે અમલમાં આવ્યો ?
(A) 1991, (B) 1992 (C) 1995 (D) 1996
- (8) ડિપોઝીટરીએ તેની કામગીરી શરૂ કરતાં પહેલાં કોની પાસેથી નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું પડે છે ?
(A) શેર બજાર (B) કેન્દ્ર સરકાર
(C) સેબી (D) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા
- (9) જમીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણમાં કેટલા પ્રકારના ઓર્ડર હોય છે ?
(A) બે (B) ત્રણ (C) ચાર (D) પાંચ
- (10) સેબી (SEBI) કયા કાયદાથી અસ્તિત્વમાં આવી ?
(A) કંપની ધારો (B) જમીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો
(C) નેશનલ કંપની ધારો
(D) સિક્યુરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા ધારો (SEBI Act)

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) નાણાં બજારના સાધનોની પાકતી મુદત કેટલા સમય માટેની હોય છે ?
- (2) ટ્રેઝરી બિલ કઈ કિંમતે બહાર પાડવામાં આવે છે ?
- (3) નાણાં બજારમાં કયાં નાણાકીય સાધનોનો વેપાર થાય છે ?
- (4) મુંબઈ શેર બજારની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?
- (5) ભારતમાં શેર બજારોનું નિયમન કોના દ્વારા થાય છે ?
- (6) ડિપોઝીટરીની સેવાઓ કોના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે ?

- (7) ડિપોઝીટરી કાયદો ક્યારે અમલમાં આવ્યો ?
- (8) નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝીટરી લિમિટેડની સ્થાપના અને કામગીરીની શરૂઆત ક્યારે થઈ ?
- (9) ભારતની પ્રથમ ડિપોઝીટરી કઈ છે ?
- (10) નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ અને મુંબઈ શેર બજારનો સ્કિન આધારિત વેપાર કયા નામથી ઓળખાય છે ?
- (11) જામીનગીરીઓની ખરીદ-વેચાણ પ્રક્રિયામાં કરારનોંધ (Contract Note) એટલે શું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) અસંગઠિત નાણાં બજાર એટલે શું ?
- (2) નાણાં બજારનાં સાધનો કયાં છે ?
- (3) નાણાં બજારનાં કયાં સાધનો હસ્તાંતરણીય છે ?
- (4) કોલ મની અને નોટિસ મની વચ્ચે મુખ્ય કયો તફાવત છે ?
- (5) શેર બજાર જામીનગીરીઓને તરલતા ગુણ કેવી રીતે અર્પે છે ?
- (6) શેર બજાર દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ દર્શાવતો અરીસો છે - કેવી રીતે ?
- (7) ડિમટરિયલાઈઝેશન એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) ટ્રેઝરી બિલ એટલે શું ?
- (2) મૂડી બજારનો અર્થ આપી તેની લાક્ષણિકતાઓ સ્પષ્ટ કરો.
- (3) ‘બહાર પાડેલી નવી જામીનગીરીઓનું બજાર એટલે પ્રાથમિક બજાર’ - સમજાવો અને પ્રાથમિક બજારની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ લખો :

- (1) નાણાં બજાર એટલે શું ? તેની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.
- (2) શેર બજારની લાક્ષણિકતાઓ કઈ છે ?
- (3) શેર બજારનાં કાર્યો કયાં છે ?
- (4) નોંધ લખો :
 - (a) નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝીટરી લિમિટેડ.
 - (b) સેન્ટ્રલ ડિપોઝીટરી સર્વિસિસ લિમિટેડ.
 - (c) સેબી (SEBI)
- (5) શેર બજારમાં જામીનગીરીઓની ખરીદ-વેચાણ પ્રક્રિયા સમજાવો.

